

POLGÁR BALÁZS

CSATATÉRKUTATÁS A HARSÁNY-HEGYNÉL, AZ 1687. ÉVI HARSÁNY-HEGYI CSATA

Battlefield exploration at Harsány Mountain, the Battle at Harsány Mountain in 1687

Many theories were born in the 19th-20th century about the course of events and localization of the second Battle of Mohács (or the Battle at Harsány Mountain) in 1687, but prior to the year 2012, no archaeological exploration was done at the suspected site of the battle in order to identify the exact location of the clash. The complex methods of exploration (reconstruction of the historical landscape and the uses of landscape, archaeological field walking, instrumental metal detection) were greatly helped by the rich visual and written sources about the anti-Ottoman campaign in Hungary in 1687 and about the battle putting an end to the campaign.

The battle's main events can be reconstructed with the help of the available sources. The siege of the Ottoman-controlled Belgrád (today Beograd, Szerbia) was decided in Vienna in 1687. To be able to march against Belgrád, the Christian army lead by Charles of Lotharingia had to occupy Eszék (today Osijek, Croatia) first, a fortification of crucial interest in the Hungarian theatre of war. The Ottoman army concentrated considerable forces to protect Eszék. Instead of starting a siege of doubtful outcome, Charles of Lotharingia chose to withdraw: he wanted to lure the enemy to a place where he could start a clash under more favourable conditions. However, the Grand Vizier misinterpreted the Christian army's manoeuvre and wanted to gain a crushing victory on them. The decisive clash between the two armies of about the same strength (each 60,000 strong) took place at Harsány Mountain (today: vicinity of Nagyharsány and Villány, Baranya County) on 12th August 1687, and it ended with the Christian army's glorious victory.

The newly explored written sources, mainly the war diary of Charles of Lotharingia, the memoir and correspondence of Claude-Louis-Hector de Villars, and Marsigli's reminiscences gave further considerations to the questions about the battle's localization. We have also integrated some hitherto lesser known visual sources related to the battle into the exploration (drawings by the Dutch Romeyn de Hooghe and Marsigli's sketches). Archaeological field walking took place south of the Nagyharsány-Villány highway. The area to be explored has been under agricultural cultivation (land tilling and vine-growing) since the 17th-18th century. Unfortunately treasure-hunters were also drawn to the location of the battle by the ruins of the Roman villa in the area and by the prehistorical sites. The site has gone through significant changes during the past centuries: the swamps of the River Karasica have disappeared and the area of the forest at Harsány has markedly decreased. (The decrease of the area of the forest ruling the landscape at the time of the battle can be followed in the military maps of the 18th-19th century and the in the 20th-century aerial photos.)

During the field walkings many objects from before the battle and from the subsequent historical periods have turned up, too. Hand fire-arm projectiles comprise the significant part of the objects which can be linked to the battle. Among the musket-bullets we can find cast examples, as well as ones cut from lead ingots. In addition to the hand fire-arm projectiles, some other objects of the artillery are also worth mentioning, such as projectiles for culverins and light field cannons. The mass grave of the battle's victims is not located at the site of the clash yet.

The complex methods of the archaeological exploration of the Battle at Harsány Mountain is a good example of the difficulties and perspectives of battlefield archaeology. Although the findings come from closed layers which cannot be dated precisely, the topographical concentration of certain types of artefacts can still be an instrument of localising the events of a clash.

Balázs Polgár: senior collection archaeologist at the Hungarian Military History Institute and Museum of the Ministry of Defence. Research focus: conflict archaeology and landscape archaeology, e-mail: polgar.balazs@mail.militaria.hu

Keywords: Conflict archaeology, battlefield archaeology, landscape archaeology, Reoccupation War of Hungary, second Battle of Mohács (AD 1687), archaeological field walking, Charles of Lotharingia, Claude-Louis-Hector de Villars, Luigi Ferdinando Marsigli

KÉREK 3 SORT HÚZNI !

„*Éz volt a kereszténység és az osztrákok legfényesebb győzelmé ...*”

(Luigi Ferdinando Marsigli)

Bevezetés

Buda 1686. évi visszavételével az oszmán-török uralom végleg megingott Magyarországon, a bécsi hadvezetés 1687-ben már Belgrád bevételét tűzte ki célul. A Belgrád bevételének kulcsát jelentő Eszék ostromára készülő Lotharingiai Károly 40 ezer és Miksa Emánuel bajor választó 20 ezer főt számláló serege július 15-én egyesült Siklós térségében. A július 18-án Eszékhez érkező keresztény seregnek azonban szembesülnie kellett azzal, hogy az ellenség a gyors és sikeres ostromot ellehetetlenítő többlépcsős sáncrendszerrel alakította ki az erősségnél. Lotharingiai Károly ekkor elhatározta, hogy kicsalja a török erőket az eszéki erődítések mögül, ezért elvonult seregével Eszék alól. Szulejmán nagyvezír tévesen értelmezte a keresztény sereg hadmozdulatát, úgy ítélte meg, hogy az visszavonul, és így lehetőség kínálkozik a szövetséges keresztény sereg szétzúzására. A két, nagyjából azonos erejű sereg döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én Harsány-hegy térségében került sor.¹

A keresztény sereg győzelmé az 1687. évi Harsány-hegyi csatában teljes volt: az oszmán-török tábor, a hadipénztár és hadianyag Lotharingiai Károly seregének kezére került,² a fővezér számításai szerint az erdőben, illetve a táborban, több mint 10 ezer oszmán-török katona – többségében janicsár – holtteste feküdt.³ A Fényes Porta krízishelyzetben veszítette el akcióképességét: janicsárlázadások törtek ki a birodalomban, szultánváltásra került sor, és Konstantinápoly 1687-ben elveszítette a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erősségét, Eszékét is.⁴

A Harsány-hegyi csatáról számos had- és politikatörténeti vonatkozású munka látott napvilágot a XX. század folyamán, a csatátér régészeti kutatására azonban ez idáig nem került sor. Lotharingiai Károly 1687. évi hadjáratának eseményei, köztük a mai Villány és Nagyhasány térségében megvívott és a keresztény szövetséges seregek fényes győzelmével véget érő csata történései optimálisan rekonstruálhatóak a kedvező forrásadottság következtében, az összecsapás különböző fázisainak pontos lokalizációját ugyanakkor számos tényező nehezítette, nehezíti. A csatáról beszámoló az összecsapást az 1526. évi

¹ Lakatos 1937. 201–204. o., Veress 1987. 693. o., Kerekes 2007. 24–25. o.

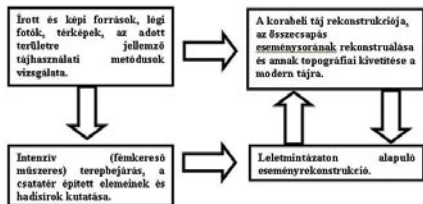
² A zsákmányolt ágyúkról, mósárágyúkról és hadiszerekről a fővezér részletesen beszámolt hadinaplójában: „Nous avons trouvé 70 piéces de canons, ... 12 mortiers, quantité de drappaux, de bombes, de granades, de Boulléts, ... de munitions de Guerre ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’aoust 1687. 974. o.

³ „... on compta ce jour ... dans la camp que dans les bois plus de dix mil mortes sur la place presque toutes Janissaires ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’aoust 1687. 975. o.

⁴ Eszék a véletlennek köszönhetően került a keresztények kezére, Dünevald gróf egy kisebb csapattal Valpó elfoglalását tűzte ki célul, a török azonban Eszékét is feladta minden hadiszerejét (köztük 52 ágyút) hátrahagyva. Villars I. 1884. Villars au Roi. A [Vienne], le 14 septembre 1687. 379. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 370. o.) Az Oszmán Birodalom válsághelyzetéhez lásd: Kerekes 2007. 29–32. o.

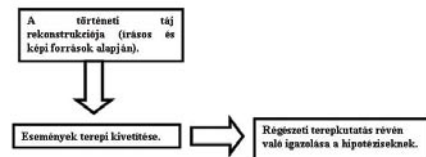
mohácsi csata helyszínéhez való közelsége miatt második mohácsi csatának, illetve a csatatér térségének legmarkánsabb terepöntje, a Harsány-hegy kapcsán Harsány-hegyi csatának is nevezték.⁵ A korabeli források más névvel is illették az összecsapást: az I. Lipót által 1687-ben, Nürnbergben – a Habsburg-ház számára nagy jelentőséggel bíró 1687. évi pozsonyi országgyűlés és a török ellen kivívott győzelem emlékére – emelt díszkút Siklóst nevezte meg a keresztény diadal helyszínéül („Victori bey Sicklos”).⁶

A Harsány-hegyi csata eseménysorával, illetve a lokalizációjával kapcsolatban több elmélet is született, az összecsapás helyszínének tisztázása érdekében azonban régészeti kutatás a csata feltételezett helyszínén a 2012. évet megelőzően nem zajlott. Kora újkori összecsapások régészeti kutatására számos európai és észak-amerikai példa (a harmincéves háború, az angol polgári forradalom, a lengyel–kozák háború, a jakobita háborúk, az angol–francia gyarmati háború, az amerikai függetlenségi háború jelentős összecsapásainak terepkutatási eredményei) említhető meg. Hazánkban ez idáig – ha a magyar középkort szimbolikusan lezáró, 1526. évi mohácsi csatát nem tekintjük – csupán az 1710. évi romhányi csata esetében történt régészeti vonatkozású terepkutatás.⁷ A 2012-ben megkezdett második mohácsi csata kutatása során komplex – írott, képi és tárgyi forrásokra egyaránt építő – módszertant használtunk. Kutatási módszertant tekintve a konfliktusrégészet két fő modellt alkalmaz (1–2. ábra), a két megközelítésben az alapvető különbség az, hogy Tim Sutherland és Malin Holst esetében a régészeti terepkutatás szerves része az eseményrekonstrukciónak és a lokalizációnak, míg Glenn Foard modelljében a régészet „csupán” az írott és képi források hitelesítésének eszköze.⁸

1. ábra:

A Sutherland – Holst-féle kutatási modell.⁹

2. ábra:

A Foard-féle kutatási modell.¹⁰

⁵ Veress 1989. 51. o., Alexander Apponyi: Hungarica. Teil 1. Budapest, 2004. 693. o.

⁶ I. Lipót nürnbergi díszkútjához lásd: Johann Georg Erasmus rézkarcát (OSZK Régi Nyomatványok Tára, App. M. 553).

⁷ Négyesi Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 4. 862–875. o. A mohácsi csatatér régészeti kutatásához lásd: Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 4. 62–79. o. és Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 3. 919–928. o.

⁸ Tim Sutherland – Malin Holst: Battlefield Archaeology – a Guide to the Archaeology of Conflict. *British Archaeological Jobs Rescue*, 2005. 20–24. o., Carman 2013. 43., 50–54. o.; G. Michael Pratt: How Do you Know it's a Battlefield? In: Field of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War. Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC., 2009. 6–9. o.

⁹ Carman 2013. 52. o.

¹⁰ Carman 2013. 52. o.

A megkezdett forrás- és terepkutatás fő célja az 1687. évi Harsány-hegyi csata első fázisának (a Siklós felé vonuló szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni oszmán-török támadás) terepi lehatárolása és a rendelkezésre álló írott és képi források újabb áttekintése volt.¹¹

A harsány-hegyi összecsapás historiográfiája

A Harsány-hegyi összecsapást elemző hazai munkák sorát Németh Béla 1897-ben megjelent tanulmánya nyitotta meg, Németh munkája különösen nagy jelentőséggel bír, hiszen a XIX. században még a föld felszínén látható török sáncolás (?) nyomainak emlékét is megörökítette.¹² Lakatos Géza 1937-ben a *Magyar Katonai Szemlé*-ben a csata 250. évfordulója alkalmából közölte az 1687. évi hadjáratról, a Harsány-hegynél megütköző seregek nagyságáról és a hajrát döntő csatájának eseménysoráról (sajnos forrásmegjelölés nélküli) írást.¹³ Breit József 1941-ben *A magyar nemzet hadtörténeté*-ben elemezte Lotharingiai Károly hadjáratát és a Harsány-hegyi csatát. Breit Lakatoshoz hasonlóan a csata eseménysorának leírására helyezte a hangsúlyt, a hadmozdulatok terepi kivételére kisebb figyelmet szentelt. Érdemes megjegyeznünk, hogy Breit a csata eseményeinek leírásakor főleg a Philipp Wilhelm Friedrich Karl Röder 1859-ben Karlsruhe-ban megjelent, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken* című munkájának második kötetét (és a Röder által hivatkozott Villars-memoár forráshelyeit) használta fel.¹⁴

A Harsány-hegyi összecsapásra vonatkozóan a visszafoglaló háború 300. évfordulója alkalmából 1987-ben jelent meg monumentális forrásgyűjtemény,¹⁵ illetve 1989-ben született egy szintetizáló tanulmánykötet Szita László szerkesztésével.¹⁶ *A Budától Belgrádig* című kiadvány számos, az összecsapás eseménysorának rekonstruálása szempontjából je-

¹¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Beregszászi Józsefnek (Nagyharsány), Dr. Feld Istvánnak (Eöt-vös Loránd Tudományegyetem), Kanász Imrének (Helytörténeti Gyűjtemény, Nagyharsány), Dr. Lenkefi Ferencnek (HM HIM), Nagy Erzsébetnek (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) és Dr. Ódor Imrének (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára) a kutatásban, illetve a tanulmány megírásában nyújtott értékes segítségért.

¹² „... a török tábor a Karasicza jobb partján feküdt, akként, hogy jobbról a Duna mocsarai s balról pedig erdők védelmezték. E magának ellentmondó állítás legközelebb fekszik a valósághoz; csakhogy itt nem a Duna mocsarai, hanem a Karasicza mocsarai értendők. Lőcs község északi végéről délnyugati irányban, egy töltésen a Karasicza árterületének nyugati oldalára jutunk, hol 1/2 km-re Lőcstől érjük el újra a róna síkot. A helytől, hol ma a hídon átkelünk, közvetlenül délkeletre egy tömör, sáncokkal kerített erős épület állott, mely a történetben sokszor említett Henyey-család ősi kúriája volt; e helyet a köznép ma is Gradacz-nak, azaz kis várnak nevezi. A török-uralom előtt s alatt ott Henye nevé falu állott, melynek földjei innen északra, a Karasicza árterületének jobb partján feküdtek. ... Szulejmán e helyen ütötte fel a táborának sátrait. A hídtól északnyugatra, mintegy 1/3 km-re, magasabb domb áll, melyet a katonai térkép 95 méter magasnak jelez. E dombon túl északnyugatra, az árterület kisarcalásánál, kezdődik a még ma is látható sáncz, mely a táborot határolta és délnyugati irányban húzódott Petárda felé. A török táborot tehát jobbról a Karasicza mocsarai, balról, azaz nyugatról a Petárda vidékén lévő sűrű erdőség védelmezte. ... A táborról északra elterülő vidék nyugati oldalán Beremend s Tapolcza, keletről Idahof és a Karasicza árterülete közti síkság, melyet itt ott erdők népesítettek be. Ez ama tér, hol 1687. év augusztus 12-én a csatát vívták.” *Németh* 1897. 485–486. o.

¹³ *Lakatos* 1937. 203–207. o.

¹⁴ *Breit* 1941. 327–330. o.

¹⁵ *Budától Belgrádig* 1987.

¹⁶ *Előadások és tanulmányok* 1989.

lentős forrást, köztük Lotharingiai Károly, Miksa Emánuel és Tobias von Hasslingen báró hadinaplójának,¹⁷ Gaetano Bonomo gyóntató pap naplójának,¹⁸ továbbá Károly Gusztáv sváb parancsnok és Villars márki levelezésének¹⁹ a csatára vonatkozó részeit adta közre magyar nyelvre átültetve.²⁰ A kötet alapvetően Horváth Kázmér 1930-as években osztrák és német levéltárakban (Bécs, Karlsruhe, München) folytatott forrásgyűjtő munkáján, az 1978-ban a Baranya Megyei Levéltárnak adományozott hagyatékában fellelhető forrásbázison alapul.²¹ Sajnálatos módon oszmán-török vonatkozású források nem kerültek be az 1987-ben megjelent forrásgyűjteménybe. Kevés, a Harsány-hegyi csatára vonatkozó oszmán-török forrást fordítottak le eddig magyar nyelvre. Szinte egyedüli példaként a Káldy-Nagy Gyula fordításában 1968-ban megjelent, Szilahtár Findiklili Mehmed aga (1658?–1723), udvari történetíró krónikájának az 1687. évi magyarországi hadjáratot leíró részei említhetők meg.²² Az oszmán-török kútfők elemzésének hiányát némiképp tovább mérsékeli Hóvári János 1989-ben megjelent tanulmánya, melyben Szilahtár Mehmed és Mehmed Rasid krónikájának az 1687. évi hadjáratra vonatkozó forráshelyeit vetette össze.²³ Utoljára Jászay Magda jelentetett meg a Harsány-hegyi csatáról forrásközlést a *Had-történelmi Közlemények* hasábjain 2002-ben. Jászay Magda Giovanni Francesco Gemelli Careri, nápolyi jogász, önkéntes és világotutazó *Relazione delle campagne d'Ungheria 1689* című munkájából az 1687. évi hadjáratról és a Harsány-hegyi csatáról írt részeit fordította magyarra.²⁴ A Harsány-hegyi csata diplomácia- és hadtörténeti vonatkozásait, illetve az 1687. évi törökellenes hadjárat döntő csatájára vonatkozó ismereteket *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből* című, 1989-ben megjelent tanulmánykötet írásai szintetizálják: az 1987. évi hadjárat és a Harsány-hegyi csata közvetlen hadtörténeti és diplomáciatörténeti vonatkozásai mellett az összecsapás eseményeinek rekonstruálására és a csatater lokalizációjára vonatkozóan Nagy Lajosnak, Veress D. Csabának és Szita Lászlónak jelentek meg tanulmányai.²⁵ (Historiográfiai szempontból fontos megjegyeznünk, hogy Nagy Lajos munkája alapvetően a *Budától Belgrádig* című kötetbe írt bevezető tanulmányán alapul, Veress D. Csaba írása pedig az 1987-ben, a *Had-történelmi Közlemények* hasábjain közölt munkájára épül.²⁶)

¹⁷ Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 75–144. o.; Miksa Emánuel hadinaplója 1987. 145–174. o.; Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. 125–223. o.

¹⁸ Gaetano Bonono 1987. 225–238. o.

¹⁹ Szita László: Károly Gusztáv leveleiből IX. Károly svéd királyhoz. In: Budától Belgrádig 1987. 315–329. o., Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 335–386. o.

²⁰ A forrásrészletek mellett a kötet értékes képi forrásokat is hoz. A Harsány-hegyi csata illusztrálásaként 10 darab, a Magyar Nemzeti Múzeumból és a karlsruhei tartományi főlevéltárból származó ábrázolás található.

²¹ Szita László: Bevezető. Budától Belgrádig 1987. 7. o.

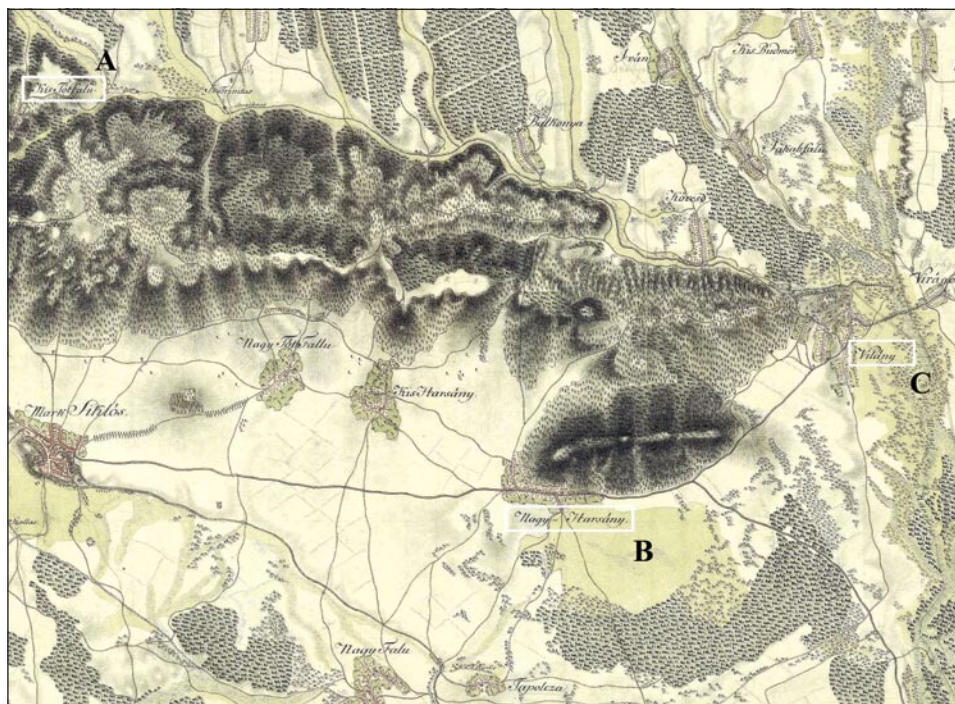
²² Szilahtár krónikája 1968. 680–690. o. (Szilahtár krónikájának eseményláttatását jól jellemzi Káldy-Nagy fordításrészlete: „A magasságos Allah parancsára pedig az ellenség felől heves szél támadt, amely az ágyúk és puskák füstjét és a síkság homokját az iszlám seregre hordta és a világot sötétségbe borította. Szem szemet nem látott, és olyan tolongás és kétségbeesés keletkezett, hogy mindenki a fejét kereste.” Uo. 688. o.)

²³ Hóvári 1989. 65–73. o.

²⁴ Jászay Magda: Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. *Had-történelmi Közlemények*, 115. (2002) 2. 399–419. o.

²⁵ Nagy 1989. 43–48. o.; Veress 1989. 49–61. o.; Szita 1989. 311–322. o.

²⁶ Nagy 1987. 13–51. o.; Veress 1987. 691–715. o.

1. kép:
Kistótfalu (A), Nagyharsány (B) és Villány (C) az első katonai felmérésen.
(XI-33. HM HIM, Térképtár.)

A hadtörténeti kutatás több lokalizációs elméletet alkotott a csatával kapcsolatban (3. ábra). Lakatos Géza 1937-ben megjelent munkájában némileg ellentmondásosan lokalizálta az összecsapás eseményeit: a csatateret a Nagyharsány–Villány–Lapáncsa-háromszög területére tette, ám 3. számú vázlatrajzában a csata korai történéseit a Harsány-hegytől északi, illetve északkeleti irányba vetítette ki.²⁷ Nagy Lajos 1987 és 1989-ben megjelent írásaiban az összecsapás korai eseményeit szintén (tévesen) a Harsány-hegytől északra helyezte.²⁸ (Közléseiben a bajor sereg és Lotharingiai Károly hadinaplójára, Szilahtár krónikájára és Gaetano Bonomo naplójára hivatkozott.²⁹) Nagy elméletének fő hibaforrása a képi ábrázolásokon és írásos forrásokban is szereplő Kistótfalu (1. kép) téves, Siklóstól északra való helyezése volt. (Nagy Lajos téves lokalizációs elméletét Hóvári János is felhasználta az oszmán–török kútfolk áttekintésekor.³⁰) Fontos megjegyeznünk, hogy Karl Röder már 1859-ben megjelent munkájában elvetette a forrásokban szereplő Kistótfalunak a Siklóstól északra levő, azonos nevű településsel való azonosítását.³¹ (Ezt a felismerést

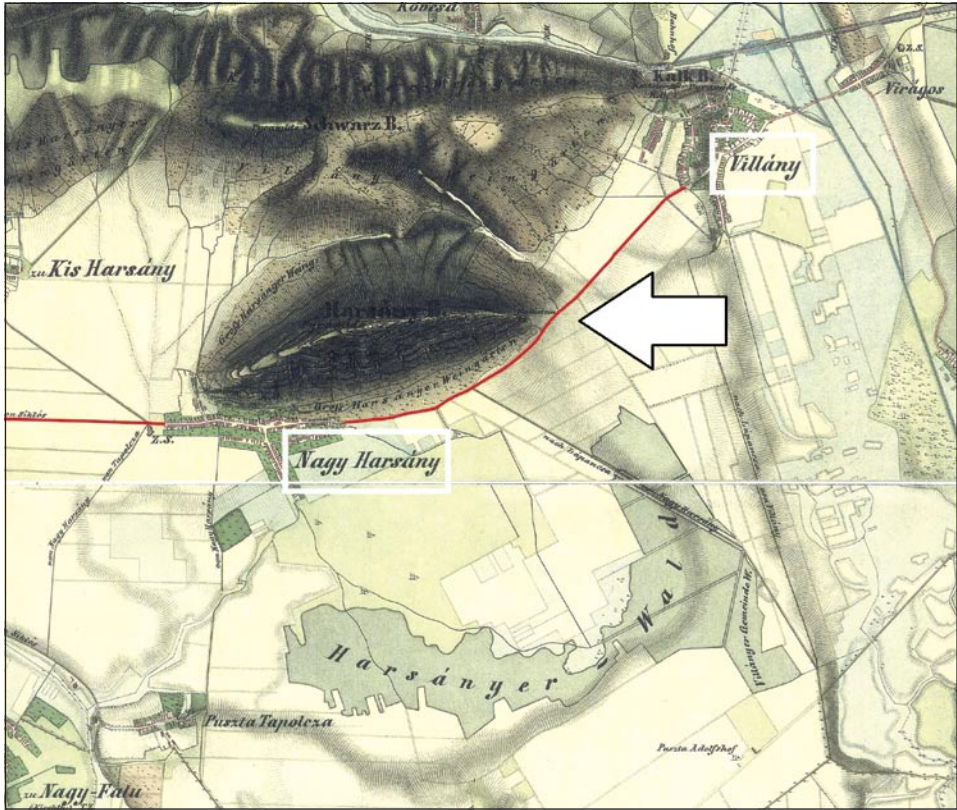
²⁷ Lakatos 1937. 204–205. o.

²⁸ Nagy 1987. 32–35. o.; Nagy 1989. 46. o.

²⁹ Nagy 1987. 50–51. o.

³⁰ Hóvári 1989. 70. o.

³¹ Philipp Wilhelm Friedrich Karl Röder: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken. Karlsruhe, 1859. 30. o.

2. kép:

Carlo Juwigny és Johannes Franck de Langrafen metszete a Harsány-hegyi csatáról.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T-5998.)

később Breit is átvette.³²) Timár György az 1989-ben megjelent *Királyi Sziget* című monográfiájában megnyugtatóan rendezte a csata írott forrásaiban és a csatater képi ábrázolásain is szereplő Kistótfalu kérdéskörét: a szerző a mai Villány területén feltételezett egy Tótfalu névvel bíró települést.³³ A Harsány-hegyi csata eseményeinek lokalizációját, illetve az események rekonstrukcióját jelentős mértékben újragondolta Veress D. Csaba.³⁴ Munkáiban a *Budától Belgrádig* című forrásgyűjteményre, valamint a Miksa Emánuel seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatnak az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázoló részeire³⁵ és magát a csatát bemutató, Carlo Juwigny – Johannes Franck de Langrafen-féle, illetve a Ludwig Nicolas D’Hallart – Michael Wening-féle metszetre³⁶

³² Breit 1941. 327. o.

³³ Timár György: *Királyi Sziget, Szigetvár várgazdálkodásának iratai. 1546–1565.* Pécs, 1989. 267., 372., 452. o.

³⁴ Veress 1987. 691–715. o., Veress 1989. 49–61. o.

³⁵ „L’ Accampamento del di Agosto”, ltsz.: T-3949 és T-3950, MNM Történelmi Képcsarnok.

³⁶ Ltsz.: T-5998 és T-3954, MNM Történelmi Képcsarnok.

9. kép:

A „Villányi Gemeinde Wald” a második katonai felmérésen.
(XXX-65/66, HM HIM, Térképtár.)

10. kép:

Vas ágyúgolyó a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

11. kép:

Muskétalövedékek a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

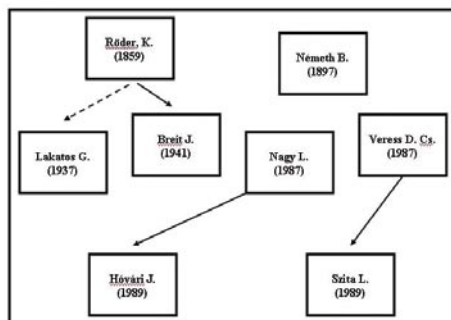

12. kép: Egy hasáb alakú lövedék, illetve egy további feldarabolásra(?) szánt kisméretű ólomrúd a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

13. kép:
Az öntési csúcshoz való rögzítést segítő füllel és szögletes átmetszettel rendelkező lövedékek a lelőhelyről.
(HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.)

támaszkodott. Veress D. Csaba Kistótfalu problémakörét a képi ábrázolások segítségével feloldotta, illetve a képi források modern kori terepre kivethető értelmezését adta.³⁷ A szerző kísérletet tett a csatatér helyének pontosabb azonosítására: a rendelkezésre álló források alapján a csata első fázisát a mai Villány település belterületére tette, illetve a csata második fázisában szerepet játszó oszmán-török tábornak a perecskei ferences kolostor térségében való lokalizációját bizonyította.³⁸

3. ábra: A csata eseményeire vonatkozó lokalizációs elképzelések.

³⁷ Veress 1987. 694., 697–714. o.

³⁸ Veress 1987. 700–701. o., Veress 1989 52–53. o.

A Harsány-hegyi csata írott forrásaihoz

Az összecsapás historiográfiájának áttekintése után a rendelkezésre álló írott források kapcsán újabb észrevételeket tehetünk. A Harsány-hegyi csata egyik legjelentősebb forráscsoportjaként érdemes részletesebben is foglalkoznunk Claude-Louis-Hector de Villars márki – hazánkban kevésbé vizsgált – memoárjával és levelezésével. A márki önkéntesként vett részt a magyarországi visszafoglaló háborúban, majd később fényes katonai karriert futott be a francia királyi udvar szolgálatában (pair-i méltóságot nyert, és megkapta a „Franciaország marsallja” címet is).³⁹ Villars elsősorban katonai képességeinek a francia királyi udvar számára való bizonyítása miatt, másodsorban a császári hadseregről való információgyűjtés céljából vett részt az 1687. évi hadjáratban.⁴⁰ Villars a keresztény sereg balszárnyán, a bajor választó parancsnoksága alatt, lovasezredet vezetve (*le mestre de camp de cavalerie*-ként) vett részt a Harsány-hegyi csatában.⁴¹ A memoár szerint a keresztény szövetséges sereg balszárnya elleni török támadás megindulásakor a bajor választó Villarst az ellenség szándékának kikémlése céljából a Harsány-hegyre küldte.⁴² Villars Colberthez írt leveleiben elsősorban a főbb hadmozdulatokat, illetve a honfitársaira vonatkozó információkat (veszteségeket, sebesüléseket) írta meg.⁴³ A Harsány-hegyi csatáról három levélben számolt be,⁴⁴ a harmadik, 1687. augusztus 22-én kelt, Colbertnek írt levele mellé egy, a terepviszonyokat („la situation du païs”) és a csapatok elhelyezkedését („la disposition des troupes”) bemutató vázlatrajzot is küldött.⁴⁵ Az 1884-ben megjelent, Vogüé-féle szövegkiadás sajnálatos módon nem tartalmazza a csatáról készített vázlatrajzot, a francia kutató véleménye szerint az a külügyi iratok, a Les Archives des Affaires közt lehet.⁴⁶ Villars memoárja először csak halálát követően,

³⁹ Vita tárgyát képezi, hogy a márki mikor járt először Magyarországon: Tóth Ferenc 2003-ban közölt munkájában egy „De Villars”-aláírással szignált, a Budát ostromló táborból keltezett levelet adott közre a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárából. Kérdéses azonban, hogy a Tóth Ferenc által bemutatott levél valóban az 1687-ben a magyarországi hadszíntéren megforduló márkitól származik-e. *Tóth Ferenc*: Részlet vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. *Vasi Szemle*, 2003. 3. 189–294. o., *Polgár* 2012. 199. o. (A márki legújabb életrajzi monográfiájához lásd: *Fadi El Hage*: Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur. Paris, 2012.)

⁴⁰ Villars „kémkedését” legjobban 1687. szeptember 16-án, magához a francia királyhoz írt levele bizonyíthatja, amiben leírja, hogy – mivel leveleit felnyitották – nem írhatt meg mindent, amit szeretett volna, illetve felajánlja a császári sereg harcmodorára, erejére és vezetőire vonatkozó hasznos ismereteit XIV. Lajosnak. *Villars I.* 1884. Villars au Roi, Vienne, 16 septembre 1687. 379–380. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 371. o.) A márki magyarországi működéséhez lásd még: *Ludwig Hüttl*: Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország visszafoglalása az oszmánoktól. In: *Előadások és tanulmányok 1989.* 143–144. o.

⁴¹ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.) Lásd még: *Thierry Sarmant*: « Les Turcs font merveilles » : Louvois, observateur de l'Europe centrale et orientale, 1679–1691. *Dix-septième siècle*, 2005/4-n°. 643. o.

⁴² „L'électeur de Bavière dit au marquis de Villars de monter le plus diligemment qu'il pourroit, sur la montagne d'Ersans, pour découvrir les mouvements des turcs.” *Villars I.* 1884. 73. o.

⁴³ *Polgár* 2012. 202–203. o.

⁴⁴ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 13e d'aoust. 368–369. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 356. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–372. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–360. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687. 373–375. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362–363. o.)

⁴⁵ *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687. 373. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362. o.)

⁴⁶ Uo.

1736-ban, Hágában jelent meg Pierre Gosse könyvkereskedő kiadásában. (A Gosse-féle kiadás a memoárjegyzeteket az 1700-as esztendőig rendezve adta csak közre.) A memoár a XVIII. században további három kiadást élt meg (1739, 1758, 1784).⁴⁷ A Villars-iratok jelentős része François Elzéard márki 1783. évi halálát követően a Bibliothèque de Saint-Geneviève-be került.⁴⁸ Eugene-Melchior de Vogüé (1848–1910) francia történész, régész, orientalista a Párizsban őrzött Villars-dokumentumok felhasználásával állította össze az 1884 és 1904 közt megjelent forráskiadását. Vogüé az első kötet végén appendixben csatolta Villars 1687 és 1691, 1701 és 1705, illetve 1709 és 1711 közt íródott és fennmaradt leveleit.⁴⁹ Vogüé huszonegy (1687. július 15-e és 1687. október 12-e között, a magyarországi hadszíntéren, illetve Bécsben keltezett) levelet gyűjtött össze a *Lettres écrites par Villars pendant la campagne de Hongrie* című appendix-részben.⁵⁰ A magyarországi törökellenes hadszíntérhez köthető levelek közül tizenkilenc 1989-ben magyar nyelven is megjelent Szita László gondozásában.⁵¹

A második mohácsi csata kapcsán eddig nem elemzett írásos források közül Luigi Ferdinando Marsigli, olasz polihisztor *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című munkájának (I. kép) egyes forráshelyeire hívnánk fel a továbbiakban a kutatás figyelmét.⁵² Marsigli 1683. évi fogságba kerülését követően 1684-től vett részt a magyarországi visszafoglaló háborúban: 1686-ban Buda alatt megsebesült, 1687-ben már diplomáciai szolgálatot teljesített.⁵³ Marsigli jelen volt a Harsány-hegyi csatában: Lotharingiai Károly Siklós lerombolásának előkészítésével bízta meg a hadmérnököt a csata napján,⁵⁴ később azonban visszarendelte, így Marsigli fél órával az összecsapás megkezdése előtt ért vissza a keresztény sereghez.⁵⁵ Művében külön (alább tárgyalandó) vázlatrajzzal szemléltette, kettő helyen is megemlékezett az augusztus 12-ei csatáról.⁵⁶ Marsigli pontos ismeretei voltak a csata sarkalatos eseményeiről, tudta, hogy a nagy-

⁴⁷ Vogüé 1884. i–ij.

⁴⁸ Vogüé 1884. iij–iv.

⁴⁹ Vogüé 1884. vj.

⁵⁰ Villars I. 1884. 353–376. o.

⁵¹ Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 335–386. o. Kritikai észrevételként fontos megjegyeznünk, hogy az 1987. évi szövegkiadásban Villars Colberthez írt, 1687. augusztus 28-án, a Dráva hídjá mellett katonai táborban kelt levele téves dátummal került közlésre: a levél valójában július 22-én íródott. 1687. július 28-i keltezéssel nem ismert Villars-levél. A Vogüé-féle 1884. évi szövegkiadásban olvasható 21 levél közül az 1687. szeptember 16-án és az 1687. október 6-án Bécsben írt levél maradt ki a Budáról Belgrádig című forrásgyűjteményből. Villars I. 1884. 353–376. o.

⁵² A Marsigli munkája először 1732-ben, Hágában, illetve Amszterdamban jelent meg kétnyelvű (olasz–francia) kiadásban. F. Molnár 2007. xvi.

⁵³ F. Molnár 2007. xi–xii.

⁵⁴ „... Di tale avviso assicurato mi diede 200 Dragoni, perche mi rendessi in Ciclos a preparar la demolizione di tal loco, con intenzione di appostarvisi o con tutta l'Armata, o con un distaccamento per coprire la Ritirata di que Capitali.” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)

⁵⁵ „In fatti giunsi mezz' ora prima della Battaglia...” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)

⁵⁶ F. Molnár 2007. xxii.; Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. („Che mostra il Sito della Battaglia seguita sotto del commando del Serenissimo Carlo Duca di Lorena contro Soliman Passa Gr. Visir...”) 89–92. o. és Espiegazione della tavola XXVIII. („Che rappresenta l'ordine di Battaglia dell' Esercito Ottomano avanzato alla sconscitta di Vienna...”) 125–126. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191–193., 220. o.)

vezír félreértelmezte Lotharingiai Károly Eszék alól való elvonulását,⁵⁷ tudomása volt róla, hogy a keresztény szövetségesek ágyú- és muskétatüze kényszerítette menekülésre a török lovasságot,⁵⁸ végezetül tudta, hogy a csata délutáni fázisában a janicsárság kétségbeesett küzdelmet vívott sáncaiban a keresztény sereggel.⁵⁹ A leírtakat hiteles információknak kell tekintenünk, hiszen a csata résztvevőjeként saját emlékeire és Szulejmán nagyvezír egy, a csatához kapcsolódó – Konstantinápolyban szerzett – eredeti parancslevelére támaszkodva írta meg a fentebb említett részeket.⁶⁰

A harsány-hegyi csata képi ábrázolásaihoz

A csatában részt vevő hadmérnökök, szemtanúk elmondásai, vázlatrajzai alapján készített, összecsapásokat megjelenítő metszetek sok esetben hiteles információkat hordozhatnak az eseményekre és a csatater tájelemeire vonatkozóan.⁶¹ A Harsány-hegyi összecsapásról fennmaradt korabeli képi források jelentős része sok anekdotikus mozzanatot hordoz: több ábrázolás központi témája például a nagyvezír sátrának elfoglalása.⁶² A nagyszámú propagandisztikus művészi alkotás mellett azonban több olyan hiteles képi forrással rendelkezik a kutatás, melyek a csatában részt vevők vagy azok elmondásai alapján készültek. A csatával kapcsolatos képi forrásokból a *Budától Belgrádig* című tanulmánykötet jónéhány értékes darabot is bemutat, köztük több ismeretlen német metsző, valamint Ludwig Nicolas D’Hallart, Diederich Lemkus, Pieter van den Berge, Romeyn de Hooghe, Beutats Pieter Balthasar munkáját. Veress D. Csaba 1987 és 1989-ben megjelent tanulmányaiban részletes leíró elemzést adta a Miksa Emánuel seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatról az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázoló részeknek és a Juwigny – Langgrafen-féle, illetve a D’Hallart – Wening-féle metszetnek.⁶³ A csata talán egyik leghitelesebb képi ábrázolásaként és a terepkutatásokat is segítő forrásként tartható számon a Carlo Juwigny császári mérnök által tervezett és Johannes Franck de Langgrafen által készített metszet.⁶⁴ Juwigny és Langgrafen munkája déli irányból láttatja az összecsapást, az ábrázolt események, illetve tereppontok azonosítását a kartusokban feloldott jelmagyarázat segíti. A metszeten több, a modern kori terepen, illetve a katonai felméréseken is azonosítható tereppont figyelhető meg (2. kép). A metszet előterének jobb részét a Harsány-hegy és a lábánál feltüntetett Harsány település tölti ki („Y: il Monte

⁵⁷ „Questa si regolata Ritirata fú subito da Turchi decantata per una fuga de Todeschi mediante un tale Trinceramento ...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 220. o.)*

⁵⁸ „Esso Esercito cominciò l’ attacco col Cefareo, che col foco del Cannone, e di altre Armi sottili lo pose in fuga, che presasi da Turchi fú incalzata da Squadroni...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 89. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)*

⁵⁹ „Figurandosi, Soliman-Passa che il Duca di Lorena auria fatto l’ istesso, che ad Osek, s’ ingannò, perche posto l’ Esercito Cesareo in Bataglia a testa bassa andò ad attaccarlo dove la Cavaleria Turca si diede alla fuga, e lasciò vittima i Jenizzeri, e lasciò l’ Artiglieria, e il Bagaglio, e quello , che vi era ...” *Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)*

⁶⁰ *F. Molnár 2007. xxii.*

⁶¹ *Négyesi Lajos: Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998. 1. 41. o.*

⁶² *Basil Baudet: Les guerres ottomanes dans les arts Chrétiens, l’ exemple de la gravure et de la médaille. Dix-septième siècle, 2005/4-nº. 681–682. o.*

⁶³ *Veress 1987. 693–703. o., Veress 1989. 51–60. o.*

⁶⁴ *Veress 1989. 53–55. o. (Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T-5998.)*

Harsan”, „Z: cosi chiamato dalla vicina riunata terra da Harsan”). Az ábrázolás középső mezőjében a Mohács–Siklós úton („La strada di Mohatz a Siklos”) vonuló keresztény szövetséges sereg hadrendje és a Harsány-hegytől déli irányba húzódó tereplépcső figyelhető meg. A felső képmező bal oldalán a Karasica mocsarai, a török tábor és a tábor nyugatról határoló, a Harsány-hegytől délre húzódó erdő látható.⁶⁵

Több olyan képi forrással is számolnunk kell ugyanakkor, melyeket egyelőre nem vontak még be az alaposabb kutatómunkába. Szita László 1989-ben megjelent írásában például négy, a stockholmi hadilevéltárban őrzött egykorú vázlatrajzot közölt a csatáról.⁶⁶ Az események lokalizációjához további érdekes forrás az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára Apponyi-gyűjteményében őrzött, Carl Joseph Juvigni („Majestát Ingenieur”) elbeszélése alapján Romeyn de Hooghe metsző által készített és 1687-ben, Amszterdamban megjelent holland nyelvű *Abbildung des unvergleichlichen Sieges, den seine Durchl. der Hertzog von Lotharingen, und seine Chur-Fürstl. Durchl. von Beyeren, den 12. Aug. n. st. 1687. von denen Ungläubigen erhalten* című röplap térképvázlata.⁶⁷ Mivel a holland metszetet eddig nem vizsgálták, az alábbiakban részletesen leírjuk. A röplap három részre tagolódik. A felső részt a Harsány-hegyi csata ábrázolása tölti ki. A csata főbb eseményeit bemutató képmező előterét, illetve középső részét a török tábor lerohanásának jelenete alkotja, a metszet felső részén az észéki híd leomlásának pillanata („H. Die Esseker Bruche”) és Eszék sematikus ábrázolása („B. Die Statt Essek”) látható. Eszéktől északra (a képmező bal felső oldalán) a Harsány-hegy („W. Der Berg Hersan aus dem bege nach Siklos”) figyelhető meg. A metsző magát az összecsapást és a török tábor a Harsány-hegy déli térségében ábrázolta. A csata ábrázolása alatt a röplap második egységként a keresztény hadrend került vázlatos megjelenítésre. Alatta harmadik részként a keresztény sereg vonulási útját és táborozási helyeit mutató térképvázlat látható „*MARCHE CAMPEMENT LAGERORDE*” címmel. A térkép alatt a Harsány-hegyi csatát (az 1687. augusztus 12–18-i eseményeket) elbeszélő szöveges egység, illetve a képi ábrázoláson, illetve a vázlatrajzokon használt betű- és számjeleket feloldó magyarázó rész látható. A térképvázlat Párkánytól a Dráva torkolatáig mutatja a keresztény seregek vonulási rendjét. A vázlat az Eszéktől való elvonulást követő időszakra vonatkozóan négy táborozási helyet ad meg, ezek: Mohács, Baranyavár, Dárda és Siklós. A csata helyét „Plaats der Bataille” névvel jelölte a metsző a Harsány-hegytől („Archanie Mons”) és egy meg nem nevezett folyótól (véltetően a Karasica) délre. A Harsány-hegytől délre a biztosan nem azonosítható „Ouillac”-névvel megnevezett település, a hegytől dél-nyugatra Harsány („Harsa”) került feltüntetésre (3. kép).

Romeyn de Hooghe metszetéhez hasonlóan a kutatás eddig szintén keveset foglalkozott Marsigli, a *Stato militare dell’ Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című művéhez készített, a Harsány-hegyi csatát megjelenítő 28. számú ábrájával.⁶⁸ Marsigli vázlata valós információkat hordoz az összecsapásra vonatkozóan. Marsigli az eseményeket Eszék felől (dél-északi tájolással) láttató ábrázolásán a mohácsi síkság

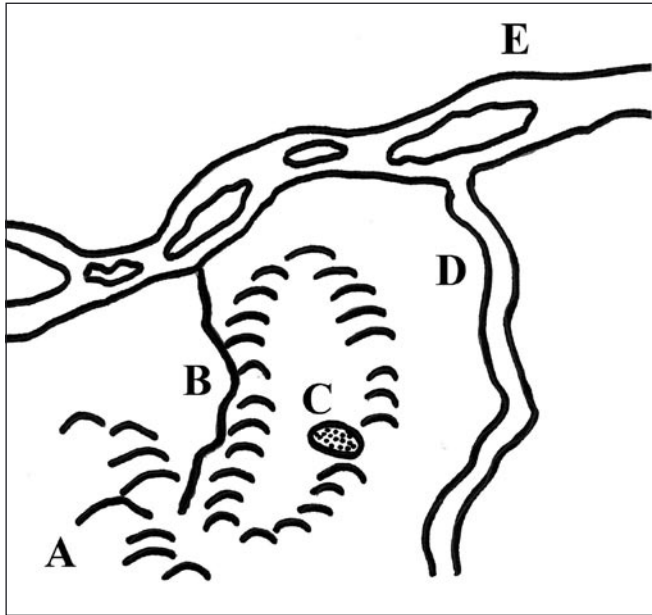
⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Szita 1989. 321, 323–325. o. (Stockholmi Hadilevéltár L. H. No. 25–28.)

⁶⁷ Ltsz.: App. M. 967. (Őrzési hely: OSZK Régi Nyomtatványok Tára.)

⁶⁸ *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII.* 89–92. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191–193. o.)

elejére, a Harsány-hegy lábához helyezte az összecsapást.⁶⁹ Marsigli a csatater, illetve a török tábor ábrázolásakor valós, az írott forrásokból is ismert tájelemeket jelenített meg. Feltüntette a török táborot védelmező sáncrendszer is, az írott forrásokból azonban ismert, hogy a török seregeknek nem volt elég ideje az árkok megfelelő kialakítására, így kérdéses, hogy a Marsigli által feltüntetett sáncrendszer, még ha nem kellő védelmet biztosítva is, de kiépült-e egyáltalán az ábrázolt formában (4. kép).

4. kép:

Az oszmán-török tábor elhelyezkedése Marsigli vázlatrajzán.

(Forrás: Fernando Luigi Marsigli, *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*. Amsterdam, 1732. 89. o.)

(HM HIM, Hadtörténeti Könyvtár Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye.)

Lokalizáció és eseményrekonstrukció az írott és a képi források alapján

A csatater lokalizációja és az események helyhez kötése szempontjából fontos áttekintenünk a Nagyharsány, illetve Villány körlalou” településnél való táborozást követően megindultak Harsány felé.⁷⁰ Glaser Lajos 1929-ben megjelent, a Dunántúl középkori úthálózatát bemutató tanulmányában több kulcsfontosságú okleveles forrást hoz a Moh-

⁶⁹ Marsigli 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 89. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 191. o.)

⁷⁰ „Le 10 on alla camper à *Kiskifalou* sur le chemin de *Siklos* et le 11 on continua la marche pour arriver à *Harsan*.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’aoust 1687. 970. o. Lásd még: Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. 201. o. és 220 o., 78. láb-jegyzet.

ács–Siklós-útvonal kérdésköréhez. II. András egy 1235-ben kelt oklevele,⁷¹ a pécsi káptalan egy hatalmaskodás ügyében 1313-ban kiadott oklevele⁷² és a pécsváradi káptalan egy határjárás kapcsán kibocsátott oklevele,⁷³ továbbá a második katonai felmérés⁷⁴ is bizonyíthatja, hogy a Budát a Dráva-vidéki területekkel is összekötő úthálózatnak a Mohács és Siklós közti szakasza nem a Harsány-hegytől északnyugatra elhelyezkedő Kistótfalut, hanem a Harsány-hegytől délre, dél-keletre fekvő Harsány és Villány települések területét érintette (5. kép). (A Siklósról Mohácsra Villányon át vezető út a XIX. század elején is még fontos útvonalnak számított.⁷⁵)

Az események rekonstruálásában és az összecsapás fő mozzanatainak terepi lehatárolásában különösen nagy szereppel bírnak a csata résztvevőinek visszaemlékezései.⁷⁶ Lotharingiai Károly a csata kezdetekor a jobbszárnyon tartózkodott – jóllehet rövid idő alatt értesült a fejleményekről – a csata korai eseményeire vonatkozó ismereteit ugyanakkor jelentésekből, utólagos elbeszélésekből ismerhette meg. Villars memoárja és a csatáról hírt adó levelei különösen becses források az összecsapásnak, mivel a márki a csata korai fázisától kezdve aktív résztvevője volt a küzdelemnek. Villars a baranyavári táborban, augusztus 15-én, Colbert miniszterhez írt levelében részletesen emlékezett meg a csata korai történéseiről: augusztus 12-én Lotharingiai Károly oszlopban haladó hadserege a terepszonyok miatt a Harsány-hegyhez közel vonult Siklós irányába, mikor a török sereg 4–5 ezer fős lovassága kísérletet tett a balszárny bekerítésére; a keresztény balszárny ekkor védekezésre kényszerült és a Harsány-hegy felé húzódott vissza.⁷⁷ (A török hadrendről értékes adatokat szolgáltat Villars márki: az ellenség balszárnya erdőben, a jobbszárnya erdős völgyben foglalt állást.⁷⁸) A keresztény jobbszárny csata kezdeti pozíciójára vonatkozóan a Szita-féle Lotharingiai Károly-naplófordításban az alábbi szöveg olvasható: „... a vezér a jobbszárnyal egy elég védett helyhez jutott Siklós közelében, ahol az ellenség már csak kis számban mutatkozott...”⁷⁹ A Bécsben őrzött francia nyelvű Lotharingiai Károly-napló sorai azonban feltételezhetően félreolvasás következtében hibásan kerültek a magyar fordításba. A napló-részlet eredetije alapján valószínűbb, hogy a Lotharingiai Károly vezette

⁷¹ „... magnam viam, per quam itur Budam, quae venit de villa Harzan...” Codex Diplomaticus Hungariae, T. 3. V. II. 437.; Glaser 1929.) 275. o.

⁷² „... via publica que procedit inter Siklos castr de Harsan...” Anjou-kori oklevéltár III (1311–1314). 501.; Györffy 1963. 313. o.

⁷³ „... magnam viam per quam iretur de Harsan...” Zichy-család oklevéltára. III. 335.; Glaser 1929. 275. o.

⁷⁴ Második katonai felmérés (XXX-65/66), HM HIM, Térképtár.

⁷⁵ T. Mérey Klára: Baranya megye települései az első katonai felmérés idején. *Tanulmányok és Források Baranya Megye Történetéből*. XII. Sorozatszék. Ódor Imre. Pécs, 2004. 12. o.

⁷⁶ A „csataleírás” műfaji jellegzetességeihez lásd: John Keegan, A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme. Ford. *Kőrös László*. Debrecen, 2000. 44–56. o.

⁷⁷ „... le 12, l’armée de Lorraine eust encore l’avant-garde et marchoit vers Siclos; un petit bois resseroit sa marche vers la montagne, et comme nôtre droite commençoit à s’estendre dans la plaine de Siclos, nous vismes clairement que l’ennemy qui escarmouchoit depuis le matin, se dispoit à attaquer tout bon nôtre arrière-garde; ... l’ennemy ayant détaché un corps de quatre ou cinq mil chevaux qui environnoit toute nôtre gauche, l’on fust obligé de marcher à eux et de les chasser, et, après cela nôtre gauche se replia contre la montagne et l’ennemy s’avança encore un fois.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–358. o.)

⁷⁸ „... l’on résolust de marcher aux ennemis qui estoient postéz leur gauche à un bois et leur droite dans un valon appuyée aussi d’un bois.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁷⁹ Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 120. o.

jobbszárny Siklós közelében egy nyílt területre (!) érkezett a csata kezdetekor,⁸⁰ ahonnan a terepviszonyok miatt nem tudott minden erejével a balszárny megsegítésére indulni a csata korai fázisában.⁸¹ A seregrészek hatékony átcsoportosításának és a bajorok ágyú- és muskétatüzének köszönhetően a török lovasság idővel mégis visszavonulásra kényszerült.⁸² A keresztény balszárny küzdelme a Harsány-hegy közvetlen térségében a Juwigny – Langgrafen-metszeten is jól megfigyelhető: a Durlach gyalogezred és az Öttingen gyalogezred egy-egy százada, Lodron, Commercy és a felső-rajnaiak lovasezrede zárta el az utat a támadó sereg bekerítő támadása előtt a Mohács–Siklós-úton vonuló keresztény balszárny és a Harsány-hegy között. Majd a keresztény sereg délután 3 órakor már ellentámadást kezdeményezett az oszmán-török sereg, illetve tábor ellen.⁸³ (A keresztény seregből ez idáig különösen a Commercy vezette ezred szenvedett érzékeny veszteségeket: az ezred egyik eskadronja túlzottan előre tört, aminek a következményeként a lovasszázad kis híján el is pusztult.)⁸⁴ A D’Hallart – Wening-féle metszet a teljesség igényével ismertetette az ellenséges tábor ellen támadó keresztény seregrész hadrendjét (*1. táblázat*).⁸⁵

1. táblázat:

Az oszmán-török tábor ellen támadó keresztény seregrész hadrendje

Vonal	Lovasezredek és gyalogezredek zászlóaljai (a balszárnytól a jobbszárny felé)
1. (lovasság)	Savoya (dragonyos) lovasezred, Castelli (dragonyos) lovasezred, Gárda lovasezred (<i>Reg^{to} di Guardia</i>), Sachsenlauenburg (vértés) lovasezred, Heissler lovasezred, Bielcke lovasezred, Latour lovasezred, Neuburg lovasezred, Götz (vértés) lovasezred, Troughess (dragonyos) lovasezred, Pace lovasezred
2. (gyalogság)	A Badeni gyalogezred zászlóalja (2), a Croy gyalogezred zászlóalja, a Sereni gyalogezred zászlóalja (2), a Testőr gyalogezred zászlóalja (<i>Reg^{to} di Guardia</i> , 2), a Steinau gyalogezred zászlóalja (2), a Metternich gyalogezred zászlóalja, az Auersperg gyalogezred zászlóalja (2), a Seibersdorf gyalogezred zászlóalja (2)
3. (lovasság és gyalogság)	Commercy lovasezred, Testőr lovasezred, Lodron lovasezred, az Öttingen gyalogezred zászlóalja, a Durlach gyalogezred zászlóalja, Arco lovasezred, Soyer lovasezred, Salaburg lovasezred, Magni lovasezred, a Strasser gyalogezred zászlóalja, a Gallenfels gyalogezred zászlóalja, a Prinz von Veldenz gyalogezred zászlóalja

⁸⁰ „Après ... le Duc eut gagné par la Droite un terrain assez ouvert pres de Siklos ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d’août 1687. 971. o. (Vö. Miksa Emanuel hadinaplója 1987. 166. o.)

⁸¹ „... il [ti. Lotharingiai Károly] estoit fâché que son aïse ne fust pas à portée de pouvoir attaquer l’ennemy.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸² A fentebb említett Villars-forráshelyek is azt sejtetik, hogy a csata korai fázisában a keresztény szövetséges sereg balszárnya a Harsány-hegy közvetlen térségében kényszerült védekezésre. Villars I. 1884. 73. o.; Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸³ „Enfin, sur les trois heures après midy, l’on résolut de marcher aux ennemis ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸⁴ „Il y eust un escadron de Commercy qui, s’estant trop avancé, fust presque taillé en pièces par les ennemis ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁸⁵ Veress 1987. 710–711. o.; Veress 1989. 57. o. Vö. Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. 121–123. o.

Az előrenyomuló (császári erőkkal is megtámogatott) bajor seregrész két erdő közti magaslaton érte el az ellenség táborát,⁸⁶ mely a Lotharingiai Károly-féle hadinapló szerint több mint 2 mérföld hosszan nyúlt el.⁸⁷ A csata kimenetele szempontjából döntő jelentőségű volt, hogy a tábornok védelmező sáncok Lotharingiai Károly leírása szerint nem voltak készek, így a sáncokban harcoló janicsárság védelmezésére sem voltak alkalmasak.⁸⁸ Lotharingiai Károlyhoz hasonlóan Marsigli is félkész sánc képét festette le visszaemlékezésében.⁸⁹ A szemtanúk a tábornok védelmező sáncok befejezetlensége mellett a lovasság gyors megfutamodásában látták még a török sereg vereségének másik fő okát.⁹⁰ (Marsigli alapvető kritikát fogalmazott meg a török lovasságról: jól szervezett ellenféllel szemben a lovasság nem tudta kellőképpen támogatni a janicsár gyalogságot.⁹¹)

A csatáról beszámoló írott források mellett a képi ábrázolások is értékes információkat hordoznak az oszmán-török tábor lokalizációjára vonatkozóan. A bajor sereg 1687. augusztus 15-i táborozási rendjét mutató metszeten és a Juwigny – Langgrafen-munkán a török tábor ábrázolásakor megjelenített templomromot Veress D. Csaba a perecskei ferences kolostor romjaival azonosította.⁹² A ferences rend obszerváns ágához tartozó kolostort Kórógyi Fülöp alapította 1415-ben, az épületegyüttes az 1526. évi török támadáskor elpusztult, majd helyreállították, mégis az 1530-as években már üresen állt.⁹³ Györffy György az 1804-ben megjelent, Korabinszky-féle atlaszban található Pölöcske puszta lokalizációja kapcsán Villánytól délre, Magyarbolytól nyugati irányba tette a szársomlyói vár tartozékát képező Perecske (*Perekche*) települést (6. kép).⁹⁴ Karácsonyi János a „Pölöcske”-pusztanév alapján szintén Villány térségében lokalizálta a középkori falut.⁹⁵

⁸⁶ „Lors que nous approchames de leurs leur gros, nous trouvames un retranchements devant ... *une éminence aboutissante á ces deux bois ...*” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' aoust 1687. 973. o. Villars márki hasonló leírást adott az ellenség táboráról: „... nous trouvames leur camp á une demi-lieue du premier retranchement *qui estoit entre des marais dans une espace fort étroite ...*” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 359. o.)

⁸⁷ „... quasi huit heures ce soir lors que nous arrivames á ... leur camp qui avoir prés de deux lieues longueur.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d'aoust 1687. 973. o. (Sziláhtár krónikája szintén megemlékezett az oszmán-török táborról: „... az egész szultáni tábor felkerekedett ... és egy nagy sűrű erdőbe, egy helyen utca formájában tábornok ült. Sátorhoz és sátorkötelet sátorkötélhez erősítettek, úgyhogy a sátrak között olyan szorokodás lett, hogy akadályozta a járást. ... A gyalogos iszlám sereg maga előtt sáncot ásott.” Sziláhtár krónikája 1968. 687–688. o.)

⁸⁸ „Les Turcs ... travaillaient depuis le matin et le fossé n'estoit pas fort [et] profond.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Du camp entre harshan et mohats, le 16 d'aoust 1687. 973. o.

⁸⁹ „... i quali gia aveano cominciato i Trinceramenti nell' interspazi frà Boschi ...” Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 221. o.)

⁹⁰ „... enfin nous descouvrismes leur turpitude en marchant á eux, et sans faire aucune résistance leur cavalerie d'abord et tout le reste de leurs troupes prirent la fuite et nous trouvames dix ou douze mille janissaires abandonnés ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.) Vesd össze: Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90. o. és Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXXV. 125. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 193., 221. o.)

⁹¹ Marsigli 1732. Espiegazione della tavola XXVIII. 90–91. o. (Luigi Ferdinando Marsigli 2007. 192. o.)

⁹² Veress 1989. 52–53. o.

⁹³ F. Romhányi Beatrix: Kolostorok, társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000. 51. o.

⁹⁴ Györffy 1961. 371. o.; Johann Matthias Korabinszky: Atlas Regni Hungariae. (Reprint kiadás.) Budapest, 2005. C. Baranyaensis. (XXXIV.)

⁹⁵ Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1924. 136. o.

6. kép:

„Pölöske”-faluhely Johann Matthias Korabinszky Atlas Regni Hungariae-jében

A kolostor épületmaradványainak sorsához fontos forrás egy, 1960-ban, a pécsi múzeum igazgatóságának készült jelentés, mely szerint a kolostor épületanyagát a magyarbolyi evangélikus templom és a helyi termelészövetkezet istállóépületének falazatába építették be.⁹⁶ Az oszmán-török tábor Pölöske térségében való lokalizációját, illetve a táborterület lehatárolását tovább segítheti a Juwigny – Langgrafen-metszetnek a Harsány-hegytől és Villánytól délre található kettős tereplépcső megjelenítése is. Nagy Lajos és Veress D. Csaba a Harsány-hegyi csatát bemutató vázlatrajzain ugyanakkor bizonytalannak tekinthető a sáncok elhelyezkedésének sematikus megjelenítése, a modern kori terepre való kivetítése.⁹⁷ Napjainkra a csatater feltételezett területe markánsan megváltozott: a XVII. századi topográfiai viszonyokat jelentősen mértékben meghatározó Karasica folyó mocsaras vidékét az 1793-ban befejezett Albert-csatorna megépítése átformálta.⁹⁸

⁹⁶ Ete János (gondnok) leletbejelentése (6s- és középkor), Magyarboly (Siklósi járás), 1960. Ltsz.: 400/79. Janus Pannonius Múzeum, Adattár.

⁹⁷ Nagy 1987. „Nagyharsányi csata I–IV.” (térképvázlat); Veress 1989. 53. 57. o.

⁹⁸ A csatorna elkészültét követően és mintegy 5700 hold föld vált újonnan művelhetővé a folyó térségében. Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847. 52. o.

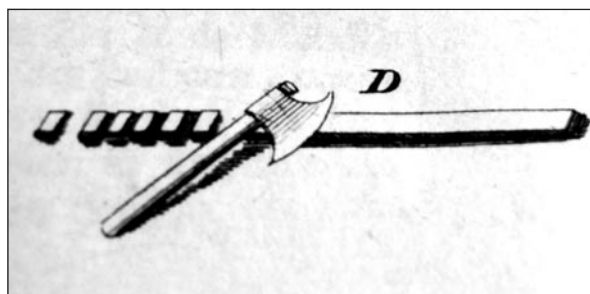
Régészeti kutatás, tárgyi emlékek⁹⁹

Egy speciális tárgyi forrás csoport: muskétalövedékek

A csataterékutatás általános módszere a kézi tűzfegyverekhez tartozó (ép és deformált) lövedékek terepi leletmintázatán alapuló eseményrekonstrukció.¹⁰⁰ A XVII. században változatos, kézi tűzfegyverekhez köthető lövedéktípussal számolhatunk:

- öntött golyók,
- golyók feldarabolásából származó gerezd alakú lövedékek,
- ólom hasábok, ólom rudak darabolásából nyert hasáb vagy henger alakú lövedékek.

A terepen talált muskéta- és pisztolygolyók / lövedékek régészeti interpretációjához fontos támpontot jelenthetne Marsigli *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című művének egy forráshelye, miszerint a török katonák sok esetben ólom rudak baltával történő feldarabolása révén állítottak elő eltérő kaliberű kézi lőfegyverekhez (szabálytalan alakú) lövedékeket (7. kép).¹⁰¹ Nem állítható azonban törvényszerűséggént, hogy a XVI–XVII. századi keresztény–török összecsapások helyszínein talált hasáb alakú muskéta- vagy pisztolylövedékek minden esetben az oszmán–török katonaság tárgyi emlékeként interpretálhatóak. A hasáb alakú lövedékek használatáról emlékezett meg Sir James Turner az 1683-ban megjelent *Pallas Armata*-ban a mordály („blunderbuss”) definiálása kapcsán: „sokan a karabély helyettesítésére hordják, ami egy nagy csőátmérővel rendelkező kézi tűzfegyver, amibe több pisztoly- vagy karabélygolyó, illetve vasból készült hasáb alakú lövedék tehető.”¹⁰² A harmincéves háború csatatairól – a csehországi rakovníki (1620) és rozvadovi (1621), illetve a németországi lützeni (1632) összecsapás helyszínéről – szintén ismertek darabolással kialakított hasáb alakú lövedé-

7. kép:
Ólomrudak darabolásán
alapuló lövedékkészítés Marsigli
nyomán. (Forrás: Fernando
Luigi Marsigli, *Stato militare
dell' Impero Ottomano,
incremento e decremento del
medesimo*. Amsterdam, 1732.
17. o. (HM HIM, Hadtörténeti
Könyvtár Hadtörténeti Múzeum
Könyvgyűjteménye.)

⁹⁹ A 2012 őszén és 2013 tavaszán zajló terepkutatások a pécsi Janus Pannonius Múzeum segítségével valósultak meg.

¹⁰⁰ Magyarországon először Négyesi Lajos a zrínyi-újvári (Somogy megye) ostromterület egy török ágyúállásának – frott forrásokból is ismert – megtámadását rekonstruálta az ágyúállás előterében talált, sávokban mutatkozó, a muskéták töltés során elejtett, ép muskétagolyóinak terepi leletmintázata révén. *Négyesi Lajos – Padányi József: Zrínyi-Újvár a hadszíntérkutatások tükrében*. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor – Padányi József. Budapest, 2012. 78–80. o.; Carman 2013. 47. o.

¹⁰¹ Marsigli 1732. Capitolo VIII. Delle Armi Da Foco, e prima delle portatili. 15. o.

¹⁰² Sir James Turner: *Pallas Armata. Military Essayes of the Ancient Grecian, Roman, and Modern Art of War*. Written in the Years 1670 and 1671. London, 1683. 137. o. A forrásrészlet közreadásához lásd: Claude Blaire: *The Seventeenth Century*. In: Pollard's History of Firearms. Ed. Claude Blaire. Feltham, 1983. 86. o.

kek.¹⁰³ A hasáb alakú lövedékek nem ismeretlenek az angol–francia gyarmati háború és az amerikai függetlenségi háború hadszíntereiről sem: David R. Starbuck (Plymouth Állami Egyetem) 2010-ben, a New York állami Fort Edward térségében feltárt markotányos ház régészeti kutatását bemutató monográfiájában Rogers Islandról (New York) származó hasáb alakú lövedékeket és egy, a Fort Edwardban talált, a McDougall-Gyűjteményben fennmaradt feltételezhetően további feldarabolásra, illetve feldolgozásra szánt) ólomöntecset közölt.¹⁰⁴ Az 1780. augusztus 16-i camdeni (South Carolina) csata terepi kutatása során is jelentékeny számban láttak napvilágot hasáb alakú lövedékek.¹⁰⁵ A kutatás jelenlegi állásában feltételezhető, hogy az ólomrudak, ólomhasábok feldarabolásán nyugvó lövedékkészítési módszer egy szükségszerű megoldás volt, amit az oszmán-török hadsereg mellett a keresztény seregek is alkalmazhattak.¹⁰⁶ A keresztény szövetséges seregek is nem egyszer szembesültek az eltérő kaliberű kézi lőfegyverek problematikájával. Erre szemléletes példa a francia Brissac hercegének szolgálatában álló Charles Le Maistre abbé memoárjában (*Relations des voyages faits en Allemagne, Hongrie et Italie dans les années 1664 et 1665*) leírt adat, miszerint az 1664. évi szentgotthárdi csata előestéjén a francia önkénteseket olyan golyókkal látták el, amiket előbb meg kellett faragni, hogy beférjenek a puskacsőbe.¹⁰⁷

Terepkutatás és tárgyi emlékek

Egy csataterületének lehatárolásakor fontos szempont, hogy mit is értünk a „csatater” (*battlefield space*)¹⁰⁸ fogalma alatt, a csataternek ugyanis van egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett meghatározása is. A szűkebb megközelítés alapvetően arra a területre vonatkozik, ahol az összecsapás döntő eseményei zajlottak, a tágabb megközelítés azonban a csatát megelőző (elő)csatározások helyszíneit és a vesztes fél üldözése által érintett területeket is magába foglalja.¹⁰⁹

A terepi kutatások megkezdésekor a csata első szakaszának, a szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni oszmán-török támadás lokalizációját, terepi emlékeinek kutatását határoztuk el. A kutatás első állomásaként a vizsgálandó terület topográfiai jellegzettségeinek szisztematikus áttekintését, a történeti táj változásainak rekonstruálását és a tájhasznosítás módszerének felmérését végeztük el. A később bejárt, mezőgazdasági hasznosítású területeken a löszön képződött, agyagbemosódásos barna erdőtalaj és a

¹⁰³ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani André Schrügernek (Hallei Múzeum), Pavel Hrnčíríknek és Václav Matoušeknek (Prágai Károly Egyetem), amiért felhívták a figyelmemet a harmincéves háború csataterületén talált hasáb alakú lövedékekre.

¹⁰⁴ *David R. Starbuck*: Excavating the Sutlers' House. Hanover–London, 2010. 40., 42. o.

¹⁰⁵ *Smith – Legg – Wilson* 2009. 55. o.

¹⁰⁶ A hasáb alakú muskéta- és pisztolylövedékek a kedvezőtlen ballisztikai sajtoságaik ellenére az öntéssel kialakított, de kalapálással kocka alakúra formált lövedékekhez hasonlóan használhatóak voltak súlyos sérülés okozására. *Sivilich* 2009. 95. o.

¹⁰⁷ *Kropf Lajos*: Francia adatok az 1664. évi Szentgotthárdi csatához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1915. 158–174., 334–353. o. Az újabb forráskiadásához lásd: *Charles le Maistre*: Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie 1664–1665. Éd. L'insulaire, Paris, 2003.

¹⁰⁸ A *battlefield space* fogalmához lásd: *Patricia Carman – John Carman*: Bloody Meadows. Investigating Landscape of Battle. Thrupp, 2006. 13–34. o.

¹⁰⁹ *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 3. 145. o.

csernozjom barna erdőtalaj az uralkodó talajtípus.¹¹⁰ Vályi András az 1799-ben megjelent háromkötetes *Magyar Országának leírása* című munkájában részletesen írt a korabeli Nagyharsány környéki intenzív mezőgazdasági művelésről: „... a’ Harsányi hegynek nevezetes szőlők vagynak ... oldala szép erdőből áll ... határja 3 nyomásbéli, s’ leg inkább búzát termő.”¹¹¹ Villány esetében Vályi hasonló képet fest: „határja 3 nyomásbéli, terem tiszta búzát, zabot, kukoriczát; erdeje, legelője kevés...”¹¹² A mezőgazdasági munkálatok során az 1687. évi összecsapás számos emléke látott napvilágot, erről tanúskodnak Vályi Villány településéről írt sorai is: „... a’ szántóföldek között, holott gyakran találtatnak a’ szántás közben puska és ágyú golyóbisok, kard, ásó, puska darabok.”¹¹³ A szántóföldi művelés révén talált leletekről és a még látható török sáncok (?) felszíni nyomairól hírt ad még a Németh Béla által megörökített XIX. századi történeti hagyomány: „Mikor Schaumburg Lippe herceg a mai Idahofot emelte, ott igen sok fegyvert és golyót talált, melyeket haza vitt Németországba. Egyébként annak szántóföldjein a régi harcz emlékeinek töredékei máig találhatóak. ... A harc tere a sánczok közelében a keleti oldalról most szántóföldet képez, a nyugati oldala pedig erdő. E szántóföldek tele vannak ma is széttört kartács- és ágyúgolyó-darabokkal, melyeket kocsiszámra lehetne összeszedni, az erdőben pedig, mikor azt ültették, a golyódarabokat, melyek a művelést akadályozták garmadába szedték össze, melyek idővel bemohosodtak s az erdőben ma is láthatóak; azonkívül e földeken számtalan török és keresztény kard s más fegyverrészek, lópatkók, kantárok, kötőfékek, lánczok s más hasonlók találtattak és találtatnak ma is, melyeket Lócs népsége, melyhez e terület tartozik, különböző házi czélokra szokott fölhasználni...”¹¹⁴

Múzeumi gyűjteményekben kevés tárgyi emlék maradt fent a Harsány-hegyi csatából, ez egyfelől a csatatér területén folytatott intenzív mezőgazdasági műveléssel magyarázható, másfelől pedig arra vezethető vissza, hogy a csatát követően a keresztény szövetséges sereg augusztus 12-e és 15-e között a csatatéren maradt, így volt lehetősége az összecsapás során elejtett, hátrahagyott és értéket képviselő tárgyak összegyűjtésére.¹¹⁵ A 1687. évi Harsány-hegyi csata mégis múzeumokba került emlékei két fő csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportot alkotják a csatában zsákmányolt, udvari, illetve főúri gyűjteményeket megjárt, utóbb múzeumba került tárgyak. A másik tárgycsoportot a többnyire mezőgazdasági művelés során napvilágot látott, előkerülési helyük és keltezésük alapján hipotetikusán a csatához köthető (szórvány) leletek alkotják. Ezeket nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény, a pécsi Janus Pannonius Múzeum és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteménye őrzi napjainkban. A nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményben muskéta- és ágyúgolyók, egy golyóöntőforma és egy partizán¹¹⁶ (8. kép) tekinthető meg a csata emlékeként, a Pécsen található tárgyak közül egy vas kézigránát töredéke,¹¹⁷ egy kisebb

¹¹⁰ *Ambróczy Pál – Ádám László – Galambos József: Magyarország kistájainak katasztere. II. Szerk. Marosi Sándor – Somogyi Sándor. Budapest, 1990. 578., 582–583. o.*

¹¹¹ Vályi 1799. I. 146–147. o.

¹¹² Vályi 1799. III. 636. o.

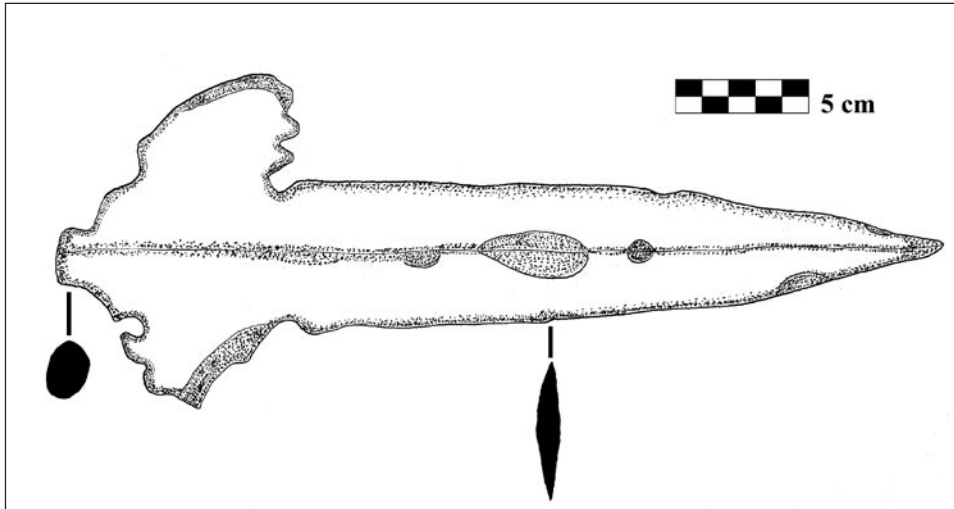
¹¹³ Vályi 1799. III. 636. o.

¹¹⁴ Németh 1897. 489–490., 492. o.

¹¹⁵ A szövetséges keresztény sereg az augusztus 12-i összecsapást követően augusztus 15-én indult el a csatatérről. Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. 976. o.

¹¹⁶ A partizán szimmetrikus, három részre tagolódo pengével rendelkező, dőfésre szolgáló szűrőfegyver. Kalmár 1971. 47–48. o.

¹¹⁷ A kézigránát átmérője: 6,2 cm, a falvastagság: 0,9–0,95 cm. Az utólagosan el nem dolgozott öntési gerince jól látható. Ltsz.: 61.61.1., őrzési hely: JPM.

8. kép:
Partizánfej a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjteményből.

méretű vas ágyúgolyó¹¹⁸ és egy vas fokos¹¹⁹ említhető meg. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményéből egy ágyúgolyó töredéke,¹²⁰ több öntési csúcs nélküli vagy öntési csúccsal rendelkező muskétagolyó¹²¹ és egy hasáb alakú ólomlövedék¹²² érdemel nagyobb figyelmet. (Valamennyi tárgy szórványleletként, ajándékozás útján került múzeumi gyűjteménybe, így csak megközelítő adatok állnak a kutatás rendelkezésére a leletek előkerülési körülményeire vonatkozóan.)

A csataterk régészeti kutatása 2012-ben kezdődött meg a pécsi Janus Pannonius Múzeum segítségével. A Nagyharsány–Villány-úttól délre végeztünk terepbejárásokat, illetve fémkereső műszeres kutatásokat. (A terepmunkát szántóföldeken folytattuk, a szőlőkkel telepített telkeken a fémhulladékkal való nagyfokú szennyezettség miatt fémkereső műszeres kutatást nem végeztünk.) A lelőhely kutathatósága szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy a vizsgálandó terület arculata az elmúlt évszázadokban markáns változáson esett át: a Harsányi-erdő területe a katonai felmérések alapján jelentős mértékben lecsökkent, kiterjedése napjainkra a második katonai felmérésen is szereplő „Villányer Gemeinde Wald” területére zsugorodott össze (9. kép). A vizsgált erdőmaradvány több, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárában őrzött, katonai vonatkozású légi felvételen is jól lokalizálható.¹²³

¹¹⁸ Ltsz.: 61.62.1., őrzési hely: JPM.

¹¹⁹ Ltsz.: 56.96.1., őrzési hely: JPM.

¹²⁰ Ltsz.: 2011.90.1., őrzési hely: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM).

¹²¹ A golyók átmérője 12–16 mm, tömegük 12–16 g. Leltári számuk: 2011.86.1 – 2011.88.1., őrzési helyük: HM HIM.

¹²² Mérete 14 x 12 mm, vastagsága 10 mm, tömege 12 g. Ltsz.: 2011.85.1., őrzési hely: HM HIM.

¹²³ Vö. a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár 50320-, 50393-, 50319-, 5835-, 5835-, 3504/84-, 6592/88-as leltári számú 1953 és 1986 közt készített légi fotóit.

A terepbejárások során középkori fegyverleletek is napvilágot láttak, ezek közül különösen említésre méltó egy (páncél átvágására használt) késő középkori nyílhegy, illetve egy XII–XIII. századra keltezhető bronz buzogány fejtöredéke.¹²⁴ A terepbejárások révén több tömör vas ágyúgolyó került elő. A XVI–XVII. században még nem számolhatunk egységesített lövegtípusokkal, így a korszak tüzérségi eszközei nagy változatosságot mutatnak.¹²⁵ A csatatér területén talált tüzérségi emlékeket táblázatban foglaljuk össze (2. táblázat).

2. táblázat:

A csatatéren talált tüzérségi emlékek Montecuccoli besorolása nyomán¹²⁶

	Lövedék	Tömeg
1.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedves vagy nyolcad ágyúhoz (<i>Petit Fauconneau</i>).	958 g
2.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedves vagy nyolcad kígyóhoz (<i>Petit Fauconneau</i>). (Töredékes.)	492 g
3.	Csatakígyóhoz (<i>La Coulevrine</i>), pontosabban: negyedves vagy nyolcados kígyóhoz (<i>Petit Fauconneau</i>). (10. kép.)	612 g
4.	Könnyű ágyúhoz (<i>Le Canon légere</i>), pontosabban: tizenhatos ezredlöveghez (<i>Seizieme pour un Régimen</i>).	1728 g

A legnagyobb számú, az összecsapáshoz köthető leletcsoportot a kézi tűzfegyverek lövedékei alkották. Méretük 7 és 17 mm, tömegük 8 és 30 g között változott (11. kép). A talált lövedékekre vonatkozó adatokat két táblázatban adjuk közre (3–4. táblázat).

3. táblázat:

A talált lövedékek megoszlása (összes lövedék: 38 db)

	Lövedék	Darabszám (százalékos arány)
1.	Golyó alakú lövedékek	35 db (92,1%)
2.	A papírtöltéshez való rögzítést segítő nyúlvánnyal ellátott, szögletes átmetszetű lövedékek	3 db (7,9%)

¹²⁴ Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica*, 22. (1971.) 170., 172. o.

¹²⁵ Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle*, 34. (1992) 3–4. 187. o.

¹²⁶ Montecuccoli 1770. Livre I, chapitre II. Article second, De l'Arillererie. P. 271. o. A XVII. századi tüzérségi eszközökhöz lásd még: Kalmár 1971. 176–177. o.

4. táblázat:
Az ólomgolyók megoszlása kaliber és darabszám szerint
(az összes golyó alakú lövedék: 35 db)

	Kaliber	Darabszám (százalék)
1.	7 mm	1 db (2, 86%)
2.	9 mm	1 db (2, 86%)
3.	10 mm	1 db (2, 86%)
4.	11 mm	6 db (17,4%)
5.	12 mm	6 db (17,4%)
6.	13 mm	7 db (20%)
7.	14 mm	2 db (5,7%)
8.	15 mm	4 db (11,4%)
9.	16 mm	5 db (14,3%)
10.	17 mm	2 db (5,7%)

A terepi kutatás során talált lövedékek közt kizárólag öntéssel kialakított golyók voltak megfigyelhetők. A csataterületéről ugyanakkor ismert egy mezőgazdasági munkálatok során napvilágot látott, szórványleletként számon tartott, darabolással kiképzett hasáb alakú lövedék, illetve egy feltételezhetően további darabolásra szánt kisméretű ólomrúd¹²⁷ a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum régészeti gyűjteményéből (12. kép). (Mindkét lelet a Villány dél-nyugati határában fekvő mezőgazdasági földekről származtatható a bejelentés alapján.) A talált lövedékek közt elkülöníthető volt három, a papírtöltéshez való rögzítés céljából meghagyott, eredetileg öntési nyúlvánnyal ellátott, szögletes átmetszettel rendelkező darab (13. kép).¹²⁸ A szóban forgó lövedéktípus ismert a XVII. századból, a kutatás eddig azonban főképp a lengyel–kozák háború csataterületeiről – mint például Zborivból – tartott számon a papírtöltéshez való rögzítést segítő nyúlvánnyal ellátott lövedékeket.¹²⁹ Ezen lövedékeknek az összecsapáshoz való kötése kapcsán kritikát kell megfogalmaznunk, hiszen az írott források alapján feltételezhető, hogy a XVII. század végén a papírtöltés nem volt uralkodó a császári seregek katonái közt, ezt bizonyíthatja Johann Sebastian Grubern 1697-ben megjelent kiképzési szabályzata, mely a fegyvercsőbe töltendő lőport a pantalléron viselt töltéstartóból és nem a lőport és a golyót egyszerre tartalmazó papírtöltésből származtatja.¹³⁰

¹²⁷ Mérete: 47x17x12 mm, tömege: 76 g, ltsz.: 2013.1.3., őrzési helye: HM HIM, Régészeti Gyűjtemény.

¹²⁸ Az azonos mennyiségű puskapor adagolásának megkönnyítése és a fegyver megtöltésének gyorsabbá tétele céljából a harmincéves háború hadszínterein kezdték alkalmazni először a papírtöltényeket. Az ólomgolyót és a szükséges puskapormennyiséget magába foglaló henger alakú papírtöltény felszakítását követően a puskaport, a golyót majd végül a fojtásul szolgáló papírt a csőbe szórták, majd ledöngölték. *Kalmár* 1971. 233., 235. o.

¹²⁹ *Sivilich* 2009. 94. o.

¹³⁰ *Johann Sebastian Grubern: Die heutige Kriegs-Disciplin, Worinnen in drey besondern Theilen gehandelt wird, 1697 Augspurg – L'Art Militaire. Augsburg, 1697. 18–63. o.*

Összegzés

A régészeti kutatás lehetőségeit és célkitűzéseit jelentős mértékben meghatározták a Nagyharsány és Villány térségére jellemző tájhasználati módszerek, amelynek következtében a lelőhely nem régészeti korú fémhulladékkal erősen szennyezett. Fémkereső műszeres terepbejárásokat a szántóföldi művelés alatt álló, nagyobb, összefüggő földingatlanokon végeztünk. A kutatás térbeli korlátai, illetve az eddig talált leletek kis száma alapján egyelőre az 1687. évi Harsány-hegyi csata főbb eseményrekonstrukciós, illetve lokalizációs kérdéseit nem dönthetjük el. (Az eddig tett terepi részmegfigyelések alapján mindenképpen érdemes kiterjeszteni az intenzív terepbejárásokat a csatatér feltételezett területén.) A lelőhely bolygatott mivoltára visszavezethető negatív régészeti megfigyelés, hogy a muskétagyolók terepi leletmintázata segítségével nem volt mód a gyalogos bataillonok és azok térközeinek pontos lehatárolására. Megállapítható volt ellenben, hogy a csatához köthető tárgyak előfordulási gyakorisága a Nagyharsánytól, illetve Villány településtől délre megfigyelhető tereplépcsők közti térségben a legjelentősebb. A terepbejárás során tett további negatív régészeti megfigyelés, hogy a befejezetlen oszmán-török sáncoknak ma már nincsenek nyomai a helyszínen, és a XX. század második felében ezekről a területekről készült légi fotókon sem figyelhetőek meg a földművek (véltetően a XIX. században még látható) nyomai. A sáncok rekonstruálásakor – régészeti információk hiányában – egyelőre az írásos és a képi források segíthetnek csupán. Marsigli részletesen megemlékezett hadtudományi értekezésében a török tábor idealizált zegzugos vonalvezetésű, kisméretű „rondellákból” álló erődítéséről,¹³¹ ám az írott forrásokból tudjuk, hogy a török seregnek a sáncrendszer nem sikerült befejezni a csata előtt. Az írásos források alapján több sáncszakaszt kell feltételeznünk, Villars márké 1687. augusztus 15-én, a baranyavári táborban kelt levele is több sáncot sejtet.¹³² A legérzékletesebben talán Marsigli írta le az ellenséges tábor védművét: „gyorsan elkészített, összekötőárkokból álló sáncrendszer.”¹³³ A mélységében és horizontálisan is tagolt sáncok rendszerét talán legheitelesebben egy, Szita László által 1989-ben közölt, a Stockholmi Hadilevéltárban őrzött egykorú vázlatrajz adhatja vissza (*14. kép*).¹³⁴ (A sáncok terepi emlékeinek előkerülése azért is fontos lehet, mivel nem zárható ki, hogy a csatában elesetteket a sáncok árkaiba temették, mindenesetre a csatatér területéről ez idáig tömegsír nem ismert.¹³⁵)

A kézi tűzfegyverek lövedékeinek vizsgálatakor kísérletet tettünk az eltérő korszakok emlékeinek elkülönítésére. A kutatás révén sikerült elhatárolni egy, a kora újkorban megjelenő, de csak az újkorban elterjedő (a papírtöltéshez való rögzítést segítő füllel

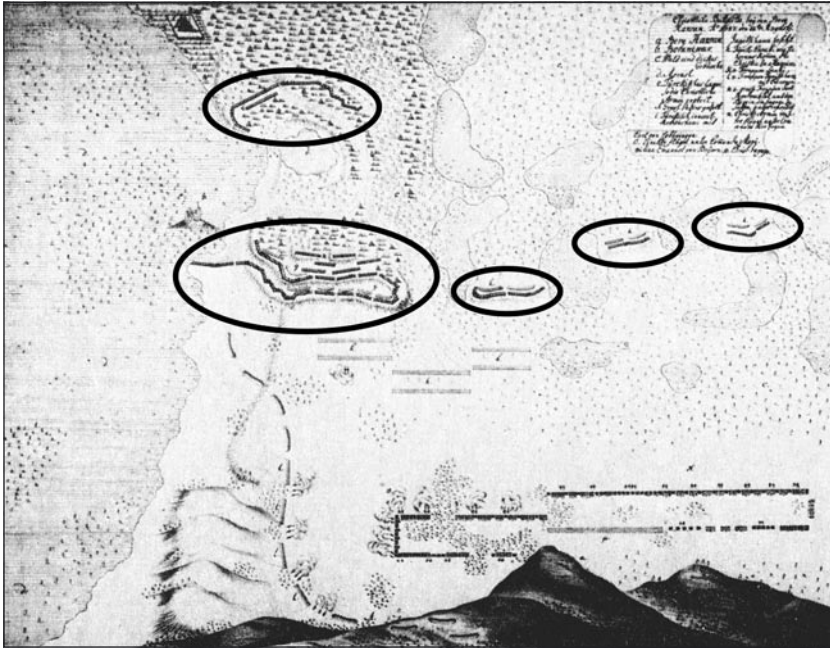
¹³¹ „... che cominciarono a porre fra Trincere fatte tutte di questa terra, che tiravano da fossi non diritti, ma tortuosi, dove di tratto in tratto facevano piccole Rondelle, dentro le quali ponevano l' Artiglieria ...” *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 92. o. (*Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. 193. o.)

¹³² „... nous trouvasmes leur camp à une demi-lieue du premiere retranchement.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358–359. o.)

¹³³ „Quello che l'istesso Soliman-Pass'a fece dopo di essersi partito alla vista di Arsan, venendo da Darda frà quei Boschi nella forma che si vedono ... nella era piu tosto una moltiplicazione di Trincere d'approcci tumultuariamente fatti da Jenizzeri ...” *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVIII*. 92. o. (*Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. 193. o.)

¹³⁴ *Szita* 1989. 323. o. (Stockholmi Hadilevéltár L. H. No. 28.)

¹³⁵ Gaetano Bonono páter naplójában a temetetlen halottak nagy számára panaszkodott a csatát követő harmadik nap eseményeinek lejegyzésekor. *Gaetano Bonono* 1987. 327. o.

14. kép:

Egykorú svéd vázlatrajz a Harsány-hegyi csatáról.
(Stockholmi Hadilevéltár, L. H. No. 28. Forrás: Szita 1989. 323. o.)

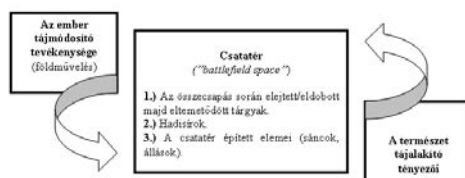
rendelkező, szögletes átmetszetű) lövedéktípus darabjait, melyek nem interpretálhatóak a Harsány-hegyi csata tárgyi emlékeiként. A korszak kézi tűzfegyver-lövedéktípusainak vizsgálata, a készítési eljáráson alapuló tipologizálása, a lövedékek leletmintázatának régészeti perspektíváinak bemutatása során kritikai észrevételeket fogalmazhattunk meg. Egy-egy összecsapás helyszínén eltérő korszakok kézi tűzfegyvereinek lövedékei keveredhetnek, és a talált lövedéket nem mindig lehet egyértelműen kézi lőfegyvertípushoz kötni. Egy ütközethez vagy csatához köthető kézi tűzfegyver-lövedékletek sorából különösen a nagyobb méretű, nagy biztonsággal muskétagolyóként interpretálható (15 mm-t meghaladó) darabok, illetve az ólom rudakból, illetve hasábokból darabolással kialakított példányok segíthetik az események rekonstrukcióját, illetve a csatater lokalizációját.¹³⁶ A kisebb méretű lövedékek lényegesen nagyobb kaliberű kézi tűzfegyverekhez is felhasználhatóak voltak,¹³⁷ illetve a lövedékek és a használt fegyvercsövek ürmérete közt a ledön-

¹³⁶ A muskéta-, karabély- és pisztolylövedékek méret alapján történő elkülönítéséhez lásd: *André Schürger: Die Schlacht von Lützen 1632: Archäologische Untersuchungen auf dem linken kaiserlichen Flügel. In: Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle. Band 2 / 2009. 141–146. o.*

¹³⁷ A golyó mellé több kisebb méretű (sörét)golyó töltése („buck and ball”) a XVII–XVIII. században általános szokás volt a tüzerő hatékonyságának fokozása céljából. *Smith – Legg – Wilson 2009. 56. o., Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 3. 98. o.*

gölés megkönnyítése miatt 1–2 mm-es eltérés minden esetben tapasztalható volt.¹³⁸ Ha túl kismértékű különbség állt fenn a muskétacső és a golyó átmérője közt, ledöngöléskor a lövedék megszorulhatott a csőben, ebben az esetben (illetve a töltés befulladásáa esetében) a golyót jellegzetes furatnyomot és deformációt okozó eljárással lehetett eltávolítani a csőből. A lövedékek megakadása elleni biztos megoldásként még a XVIII. században is a kisebb méretű golyók öntését javasolta Turpin de Crissé gróf Montecuccoli hadtudományi munkájának kommentárjában: „A gyalogság puskájának, a muskétának és a lovaság pisztolyának kalibere Franciaországban livre-enként 18 golyó, de szokásban van 20 golyót is készíteni livre-enként, azért [tudniillik], hogy a golyónak több hely legyen, és a lövedék könnyebben be tudjon menni a puskacsőbe. Ha 22 golyót készítenének egy livre ólomból, akkor a lövedék egy kicsit kisebb lenne, könnyebben beférne a csőbe, és a golyó [méretének] javasolt csökkentése sem a lövés távolságát, sem pedig hatékonyságát nem befolyásolná.”¹³⁹

A vizsgált csatatér számos hasonlóságot mutat az 1526. évi mohácsi csata helyszínével: mindkét lelőhelyen évszázadok óta intenzív mezőgazdasági művelés folyik, megtalálhatóak az 1950-es években, a volt Jugoszlávia ellen kiépített védelmi rendszer állásai, terepakadályai,¹⁴⁰ továbbá mindkét lelőhelyben komoly kárt okoznak az illegális relikviagyűjtők. A Harsány-hegyi csata komplex módszereken alapuló régészeti kutatása jól szemlélteti a csataterék régészeti kutatásának nehézségeit, perspektíváit. Jóllehet a leletek nem jól keltezhető, zárt rétegsorokból látnak napvilágot, a meghatározott típusú tárgyi emlékek topográfiai koncentrálódása így is eszköze lehet egy összecsapás eseményei terepen történő lehatárolásának. Végezetül a Harsány-hegyi csatatér példája azt is szemléltetheti, hogy a csataterék a nemzeti és az egyetemes hadtörténeti múlt folyamatosan pusztuló kulturális emlékei (4. ábra).

4. ábra: A csatatér, mint régészeti lelőhely¹⁴¹

¹³⁸ Sivilich 2009. 84–85. o.

¹³⁹ „Le calibre du fusil pour l’infanterie , du mousqueton & du pistolet pour la cavalerie , est en France de dix-huit balles pour la livre de plomb ; mais il est d’usage de faire vingt balles par livre de plomb , pour que la balle ayant plus de jeu , la cartouche puisse entrer facilement dans le canon. Si l’on faisoit vingt-deux balles sur la livre de plomb , la cartouche seroit un peu plus petite , elle entreroit plus facilement dans le canon , & la diminution proposée de la balle n’en apporteroit point à son éloignement ni à son esset ; ...” Montecuccoli 1770. Livre I. chapitre II. Des hommes. 107. o.

¹⁴⁰ Az 1950-es években a volt Jugoszlávia ellen kiépített déli védelmi erődvonal tervezésekor a magyar katonai vezetés Villány, illetve Nagyharsány térségében négy védőkörletet, illetve századponton tervezett kiépíteni, a tervekből végül csupán egy oldalazó géppuskás erőd kiépítése valósult meg Villánytól délnyugati irányba (I-054 1063). *Suba János*: A déli védelmi rendszer. In: Betonba zárt hidegháború. Az 1950-es években épített déli erődrendszer kutatása és feltárása. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2010. 145. o.

¹⁴¹ *John Schofield*: Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict. London, 2005. 19. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Breit* 1941. *Breit József*: A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész. 1683–1699. Budapest, 1941.
- Budától Belgrádig 1987. Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1987.
- Carman* 2013. *John Carman*: Archaeologies of Conflict. Debates in Archaeology. London–New Delhi–New York, 2013.
- Előadások és tanulmányok 1989. Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1989.
- Gaetano Bonono* 1987. *Nagy Lajos*: Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából (1687). In: Budától Belgrádig 1987. 225–238. o.
- Glaser* 1929. *Glaser Lajos*: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok*, 63. (1929.) 138–167, 257–285. o.
- Györffy* 1961. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k. Budapest, 1963.
- Hóvári* 1989. *Hóvári János*: A nagyharsányi csata török szemmel. In: Előadások és tanulmányok 1989. 65–73. o.
- Kalmár* 1971. *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- Kerekes* 2007. *Kerekes Dóra*: Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689). *Documenta Hungarorum in Gallia III*. 2007.
- Lakatos* 1937. *Lakatos Géza*: A második mohácsi csata. *Magyar Katonai Szemle*, 1937. 8. 199–209. o.
- Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Habsburgische Lotharingische Familienarchive, Lotharingische Hausarchive, 50. karton. Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. (Levéltári forrás.)
- Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. Louis Hector Villars ezredes levelei Charles Colbert Marquis de Croissy külügyi államtitkárhoz. In: Budától Belgrádig 1987. 335–386. o.
- Luigi Ferdinando Marsigli* 2007. *Luigi Ferdinando Marsigli*: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Ford. *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc* és *Domokos György*. Budapest, 2007.
- Marsigli* 1732. L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence par Mr. le comte de *Marsigli*. Seconde Partie. Amsterdam, 1732.
- F. Molnár* 2007. *F. Molnár Mónika*: Egy bolognai gróf az Oszmán Birodalomban. In: Luigi Ferdinando Marsigli, Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről, és hanyatlásáról. Fordította: *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc* és *Domokos György*. Budapest, 2007.

- Montecuccoli* 1770. *Memoires de Montecuccoli, Généralissime des Armées , et Grand-Maître de l'Empereur. Avec les commanteries de Monsieur le Comte Turpin de Crissé.* Amsterdam, 1770.
- Miksa Emánuel hadinaplója 1987. *Nagy Lajos:* Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából (1687). In: *Budától Belgrádig* 1987. 145–174. o.
- Nagy* 1987. *Nagy Lajos:* Az 1686–1687. évi hadjárat. In: *Budától Belgrádig* 1987. 13–51. o.
- Nagy* 1989. *Nagy Lajos:* A nagyharsányi csata. In: *Előadások és tanulmányok* 1989. 43–48. o.
- Németh* 1897. *Németh Béla:* Baranya Szent Istvántól a jelen korig. In: *Baranya múltja és jelene. II. k. Szerk. Várady Ferenc.* Pécs, 1897.
- Polgár* 2012. *Polgár Balázs:* The marquis of Villars and the War of the Reoccupation of Hungary (1683–1699). In: *Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola. ELTE BTK Doktori Iskolák Tanulmányai 2. Főszerk. Bárdosi Vilmos.* Budapest, 2012. 199–204. o.
- Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. 1987. *Szita László:* Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. In: *Budától Belgrádig* 1987. 75–144. o.
- Sivilich* 2009. *Daniel M. Sivilich:* What the Musket Ball Can Tell: Monmouth Battlefield State Park, New Jersey. In: *Field of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War.* Ed.: Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker. Washington, DC., 2009. 84–101. o.
- Smith – Legg – Wilson* 2009. *Steven D. Smith – James B. Legg – Tamara S. Wilson:* The Archaeology of the Camden Battlefield: History, Private Collections and Field Investigations. Washington DC., 2009.
- Szilahtár krónikája 1968. Káldy-Nagy György (ford.): Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom tévesztéséről. (Szilahtár: Tárihi. Istanbul, 1928. II. 249-253., 274-277.) In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526-1790.* Szerk.: Sinkovics István. Budapest, 1968. 680-690. o.
- Szita* 1989. *Szita László:* Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéről. In: *Előadások és tanulmányok* 1989. 311-323. o.
- Tobias von Hasslingen báró parancskönyve és hadinaplója 1987. *Szita László:* Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg és főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: *Budától Belgrádig* 1987. 125–223. o.
- Vályi* 1799. *Vályi András:* Magyar Országnak leírása. Buda, 1799.
- Veress* 1987. *Veress D. Csaba:* Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények*, 34. (1987) 4. 691–715. o.
- Veress* 1989. *Veress D. Csaba:* Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsányi-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1687–1688.* Szerk. *Szita László.* Pécs, 1989. 49–61. o.
- Villars* I. 1884. *Mémoires du Maréchal de Villars.* Tome I. Par *Melchior de Vogüé.* Paris, 1884.
- Vogüé* 1884. *Eugene-Melchior de Vogüé:* Notice bibliographique. *Mémoires du Maréchal de Villars.* Tome I. Paris, 1884.